

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

АСТАНА

2008

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫН
ІСКЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Құл-Мұхаммед М., *төраға*
Досжан А., *төрағаның орынбасары*
Асқаров Ә., *жауапты хатшы*

Қоғамдық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов С.
Аяған Б.
Әбусейітова М.
Әйтимова Б.
Әлімбаев Н.
Әуезов М.
Базылхан Н.
Байпақов К.
Биекенов К.
Бурханов К.
Ертісбаев Е.
Кенжеғозин М.
Қасқабасов С.
Нысанбаев Ә.
Өмірбеков Б.
Салғара Қ.
Сариева Р.
Сейдімбек А.
Сұлтанов Қ.
Таймағамбетов Ж.
Тұяқбаева Б.
Хұсайынов К.

БАБАЛАР СӨЗІ

ЖҮЗ ТОМДЫК

Батырлар жыры

FOLIANT

ББК 82.3 (5 Қаз)

Б 12

**«Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С. (*төраға*), Қорабай С. (*төрағаның орынбасары*),
Жұмасейітова Г. (*жауапты хатшы*), Әзібаева Б.,
Күзембаева С., Қирабаев С., Мамыраев Б.

**Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған**

Томның редакция алқасы:

Әзібаева Б. (*жауапты редактор*), Қасқабасов С., Қосан С.,
Ісімақова А., Ақан А.

Томды құрастырып, ғылыми қосымшаларын дайындағандар:
Әзібаева Б., Ақан А. (*жауапты шығарушы*)

Алғы сөзін жазған

Әзібаева Б., *филология ғылымдарының докторы*

Б 12 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. — Астана: «Фолиант», 2008.
Т. 48: Батырлар жыры. — 2008. — 536 бет.

ISBN 9965-35-437-5

«Бабалар сөзі» сериясының қырық сегізінші томына «Көрұғлы» эпосының «Раушанбек», «Көрұғлының көрде туғаны», «Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы», «Көрұғлының Шағдатқа барғаны», «Көрұғлы сұлтан өлеңі», «Хикаят Көрұғлы сұлтан», «Үшбу Ғауазханның қиссасы-дүр», «Қисса Ғауазхан», «Түркімен Қасымхан» атты тоғыз нұсқасы енді.

Б $\frac{4702250205}{00(05) — 08}$

ББК 82.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-35-437-5 (т. 48)

© Әдебиет және өнер институты, 2008

ISBN 9965-619-60-3

© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2008

ҚҰРАСТЫРУШЫЛАРДАН

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде жарияланатын «Бабалар сөзі» жүз томдық басылымын дайындап, жариялау жұмысын жалғастыруда.

Аталған басылымның мақсаты — қазақ халқын рухани мұрасын түгелдей жинақтау және қолда бар фольклорлық материалдарды жарыққа шығару.

«Бабалар сөзі» сериясы — ғылыми басылым. Оның негізгі принципі — шығарманың табылған нұсқаларын жүйелеп, өзара салыстыра зерттеп, фольклорлық шығарманың сюжеті мен жанрлық белгілері туралы толық көрініс беретін мәтінді оқырманға ұсыну. Керек болған жағдайда бірнеше варианттары жарияланады.

Оқырманға ұсынылып отырған серияның қырық сегізінші томы «Көрұғлы» эпосына арналған. Түркіменнің теке руынан шыққан Көрұғлы туралы жырлар этникалық, тілдік және діни тұрғыда әр түрлі болып келетін қазақ, түрік, әзірбайжан, армян, грузин, өзбек, түркімен, тәжік, күрд, татар, абхаз, құмық, қарақалпақ т.б. ұлттардың фольклорында бірнеше ғасырлар бойы жырланып, халықтың сүйікті шығармасына айналған.

Бізде Көрұғлы мен оның әкесі Раушанбек батырдың ерлік істерін жалғастырған ұрпақтарына арналған эпостың жиырмадан астам нұсқалары мен жазбалары бар. Оларды жырлаған, таратқан, хатқа түсірген, жариялағандар: Хасен Мирбабаұлы, Қалижан Өтешұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жамбыл Жабаев, Рахмет Мәзқожаұлы, маңғыстаулық Абыл мен Нұрым жыраулар, олардан үйренген Мұрын жырау т.б.

Жырдың «Хикаят Көрұғлы сұлтан» мен «Үшбу Ғауазханның қиссасы-дүр» атты салалары алғаш рет 1885 жылы Қазан қаласында араб әрпінде жарияланды. Одан кейін олар еш өзгеріссіз 1890, 1895, 1905, 1906, 1909, 1915 жылдары қайта басылып отырды. Кеңес заманында Көрұғлы мен оның ұрпақтарына арналған жырлар 1973 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қызметкерлерінің дайындауымен жарияланды [1989 ж. қайта басылып шықты].

Томға жырдың тоғыз нұсқасы енгізілді, олар: 1. «Раушанбек». 2. «Көрұғлының көрде туғаны». 3. «Фират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы». 4. «Көрұғлының Шағдатқа барғаны». 5. «Көрұғлы сұлтан өлеңі». 6. «Хикаят Көрұғлы сұлтан». 7. «Үшбу Ғауазханның қиссасы-дүр». 8. «Қисса Ғауазхан». 9. «Түркімен Қасымхан». «Көрұғлы» эпосының басқа нұсқалары келесі 49-томға енеді деп жоспарланып отыр.

Томға енген «Раушанбек», «Көрұғлының көрде туғаны», «Фират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы», «Көрұғлының Шағдатқа барғаны», «Қисса Ғауазхан», «Түркімен Қасымхан» атты нұсқалар 1973 жылғы жинақта біраз түзетулермен редакцияланып жарияланған. Сондықтан олар түпнұсқаларынан алынды.

Ал «Хикаят Көрұғлы сұлтан» мен «Үшбу Ғауазханның қиссасы-дүр» атты дастандар 1885 жылы араб әрпінде, бір кітап болып түптеліп жарияланған нұсқадан кирилл графикасына көшіріліп [көшірген — А.Ақан], баспаға еш өзгертусіз дайындалды. Атап айтатын жайт, 1973 жылғы «Көрұғлы» жинағына осы екі шығарманың түпнұсқалық мәтіні емес, олардың қазақ тіліндегі аудармасы берілген. Бұл туралы жинақты құрастырған М.Ғұмарова былай дейді: «Бұл кітаптың сыртында «қазақ тілінде» деген жазу болғанымен тілі қазіргі қазақ оқушыларына түсініксіздеу болып келеді, ескі түркі сөздері көп. Сондықтан болу керек, кітапты Қазақстан зерттеу қоғамы 1940 жылы қазақтың көрнекті ақыны Жақан Сыздықовқа (1901-1978) қазіргі қазақ тіліне түсірткен көрінеді. Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сұрауы бойынша Жақан Сыздықов 1968 жылы сол тексті қайта қарап жөннеді».

Сондықтан біз бұл екі мәтінді түпнұсқадағы күйінде жариялауды жөн көрдік.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев жинаған «Көрұғлы сұлтан өлеңі» атты мәтін де араб әрпіндегі түпнұсқадан дайындалды. Аталған соңғы үш мәтін бірінші рет жарияланып отыр.

Томда қамтылған дастандардың түпнұсқалары қадім, төте жазуында, араб әрпінде кітап болып шыққан. Араб жазуында дауысты дыбыстардың жасырын тұратыны, бас әріптің болмайтындығы, тыныс белгілерінің қойылмайтындығы мәтіндерді дұрыс тануға едәуір қолбайлау болатыны белгілі. Сонымен қатар қазақ және араб тілдері әр түрлі тілдік жүйеге жататындықтан, араб әліпбиі тіліміздегі төл дыбыстарды таңбалауға да, оның өзіндік ерекшеліктерін байқатуға да дәрменсіз. Сондай-ақ ХІХ ғасырда араб жазуын пайдаланудың жалпыға ортақ ережелерінің болмауы да өз әсерін тигізбей қалмады.

Бұған қоса, төңкеріске дейінгі кезеңдегі халық әдебиеті үлгілерін жинап, көшірушілер және кітап етіп шығарушылар көбіне татар медреселерінде білім алғаны белгілі. Сондықтан болар, түпнұсқаларда кейбір қазақ сөздерінің өзгертіліп, татар тілінің жазу қағидалары бойынша жазылып кеткенін көруге болады. Сондай-ақ араб, парсы тілдерінен әлдеқашан еніп, төл сөздерімізге айналған біраз сөздер түпнұсқасы бойынша, мысалы: әуес — һауас, ауа — һауа, ақыл — ғақыл, перзент — фарзент т.б. болып жазылған. Мұндай жағдайдың бәрінде де, көбінесе, қазақ тілінің қалыптасқан жазу нормаларын сақтауға тырыстық. Сонымен бірге кейбір жағдайларда жыр ұйқасын бұзбау үшін түпнұсқалық формалар сақталды. Мәтіндерде араб, парсы және т.б. тілдерден енген сөздер де жиі кездеседі. Олар қазақ тіліне аударылып, томның соңында арнайы сөздікте топтастырылды. Ал көне түркі сөздеріне келсек, бұл топтағы сөздер қолжазбадағы жазылуы бойынша берілді. Мысалы: билән, бірлән; ерүшті; андан, андан соң; болұр; түрлік-түрлік; инану; тіріклік; деплер, дейлер, дерлер; болғандан соң, ішкенден соң; олтырған; дейүрлер, айтұр; үшбу; ерүр т.б. Демек, шығармалардың сөз қолданысы толық сақталды.

Сонымен қатар шығармаларды көшіруші, жинаушы, жариялаушылардың тарапынан кеткен кейбір қателер мағынасына сай түзетілді; сондай-ақ кейбір шумақтарда же-

келеген сөздер мен жалғаулықтардың түсіп қалу фактілері кездеседі. Мұндай жағдайда қажетті сөздер тік жақшаға алынып берілді: [деп], [деді] т.б.

Серияның принциптеріне сәйкес, том ғылыми қосымшалармен толықтырылды. Ғылыми қосымшалар томға енген мәтіндерге жазылған түсініктемелерді және олардың табылған варианттары жөнінде мәліметтерді қамтиды. Сондай-ақ бұған сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдерге арналған түсініктер, дастанның жинаушылары мен оның жырлаушылары туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған түйін кіреді.

Томның көлемі — 33,5 б.т.

КӨРҰҒЛЫ — ҚАЗАҚ ДАСТАНДАРЫНЫҢ ҚАҢАРМАНЫ

Көне замандардан бері жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып біздің заманымызға жеткен қазақтың батырлық эпосы жүйелі түрде қалыптасып дамыған, эстетикалық құндылығы баға жетпес, халқымыздың болмысынан көрініс беретін біртуар рухани дүние. Ол халқымыздың танымдық және философиялық, эстетикалық, этикалық, рухани-өнегелік т.б. с.с. принциптеріне сүйенеді, солардан туындайды және оларды насихаттайды. Көпқабатты, тақырыбы мен сюжеті сан алуан болып келетін батырлық жырлардың мазмұнын қазақ өмірінен, дәлірек айтқанда қазақ этносының құрамына енген ру, тайпалардың өмірімен, болмысымен, тарихымен тікелей байланыста туған сюжеттер құрайды. Сондықтан батырлық жырларымыздың басты қаһармандары — қарақыпшақ Қобыланды, қоңырат елінен шыққан Алпамыс, ноғайлы Ер Тарғын, арғын [кей нұсқаларда — уақ] Қамбар, дулат Өтеген т.б. болатыны заңды әрі табиғи құбылыс. Бұл — кез келген ұлттың батырлық эпосына тән заңдылық.

Сонымен қатар жыршылардың репертуарында өзге ұлттың қаһарманын дәріптейтін шығармалар да кездеседі. Мысалы, түркіменнің теке руынан шыққан Көрұғлы¹ туралы жырлар этникалық, тілдік және діни тұрғыда әр түрлі: қазақ, түрік, әзірбайжан, армян, грузин, өзбек, түркімен, тәжік, күрд, татар, абхаз, құмық, қарақалпақ т.б. елдердің фольклорында бірнеше ғасыр бойы жырланып, халықтың сүйікті шығармасына айналған.

¹ Түркімендерде — Героглы, өзбектерде — Героглы, тәжіктерде — Гургули, әзірбайжандарда — Кероглы т.б.

Сол жырлардың басым көпшілігінде бас кейіпкердің ұлты түркіменнің теке руынан екені анық көрсетіліп отырады. Қазақ жырларында да солай.

Бізде осы есімді кейіпкерге, оның әкесі мен ұрпақтарына арналған эпостың жиырмадан астам нұсқалары мен жазбалары бар. Оларды жырлаған, таратқан, хатқа түсірген, жариялағандар: Хасен Мирбабаұлы, Қалижан Өтешұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жамбыл Жабаев, Рахмет Мәзқожаұлы, маңғыстаулық Абыл мен Нұрым жырау, Мұрын жырау, Молда Мықан, Маясар Жапақов, Ү.Толыбеков, Б.Майлин, Нұрпейіс Байғанин, Қошанов т.б.

Қазақ жерінде жырдың «Хикаят Көрұғлысұлтан» мен «Қисса Ғауазхан» атты салалары алғаш рет 1885 жылы Қазан қаласында араб әрпінде жарияланды. Одан кейін олар еш өзгеріссіз 1890, 1895, 1905, 1906, 1909, 1915 жылдары қайта басылып отырды. Кеңес заманында Көрұғлы мен оның ұрпақтарына арналған жырлар алғаш — 1973 жылы (одан кейін 1989 жылы қайта басылды) баспа бетін көрді. Екі кітапты да дайындаған М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында көп жылдар бойы жұмыс істеген, эпикалық мұраларымызды жариялауда, оларды текстологиялық тұрғыдан зерттеуге көп еңбек сіңірген белгілі фольклортанушы, мәтінгер, филология ғылымдарының кандидаты М.Ғұмарова.

М.Ғұмарова «Көрұғлы» эпосының әртүрлі қорларда сақтаулы тұрған нұсқаларын іздеп тауып, жинақтап, жүйелеп, араб әрпіндегі мәтіндерді кирилл әрпіне көшіріп, оларға текстологиялық зерттеулер жүргізіп, томды құрастырып баспаға дайындады. Және ол томға алғы сөз ретінде ғылыми мақала мен мәтіндерге түсініктеме жазды. Демек, М.Ғұмарова «Көрұғлыны» алғаш ғылыми айналымға енгізді, ал оның томға жазған «алғысөзі» осы мәселеге арналған қазақ тілінде жазылған бірінші ғылыми еңбек болды. Содан басқа әзірше тек Ә. Қоңыратбаевтың осы эпосқа негіз болуы мүмкін деген тарихи оқиғалар мен географиялық атауларды қарастырған «Көрұғлы жыры»² мақаласы мен соңғы уақыттарда газет пен журналдарда жарық көрген жас зерттеушілердің бір-екі шағын мақалаларын атауға болады. Ал Р.Бердібаевтың «Қазақ эпо-

² Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. — Алматы, 1987. — 129-139-а.

сы» (1982) мен Ш.Ыбыраевтың «Эпос әлемі» (1993) атты зерттеулерінде «Көрұғлы» жыры авторлардың кейбір ой-пікірлерін нақтылау я дәлелдеу үшін пайдаланылады, арнайы қарастырылмайды. Демек, бүгінгі таңда бізде «Көрұғлы» эпосы арнайы, монографиялық деңгейде зерттелмеген.

Ал «Көрұғлы» эпосының басқа ұлттық версиялары³, әсіресе әзірбайжан мен түркімен нұсқалары біраз зерттелген. Оларды зерттегендердің ішінде: Қаррыев Б.А., Брагинский И.С., Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т., Боровков А.К., Березин И.Н., Қороғлы Х.Т., Болдырев А.Н., Тахмасиб М.Г., Максетов К.М., Мұрадов М., Амонов Р., Намазов Г., Копрулу М.Ф. т.б.

Аталған ғалымдардың еңбектерінде осы эпосқа қатысты көптеген мәселелер өз шешімін тапқан, мысалы:

1) Өртүрлі халықтардың тілінде жырланған эпостың тарихи негізін — XVI-XVII ғасырларда Оңтүстік Әзірбайжанда орын алған оқиғалар, дәлірек айтқанда: а) Тоқат (1518), Тебриз (1571-1574), Гилян (1572), Ширван (1577-1578, 1614-1615), Талыш (1580-1581, 1629), Қарабақ (1625) т.б. қалаларда алым-салықтың көбеюіне, феодалдық езгіге қарсы шыққан халық көтерілістері; ә) Осман түріктерінің Кавказға, ал Иран әміршілерінің Кавказ бен Орта Азияға жасаған қанды жорықтарына қарсы соғыстар құрайды.

2) Осы оқиғалардың ізімен XVI-ғасырдың екінші жартысында Оңтүстік Әзірбайжанда ержүрек батыр, ақын әрі өнерпаз Көрұғлы туралы фольклорлық туындылар пайда болса, ал XVIII-ғасырдың басында олар хатқа түсе бастайды. Мысалы, шыққан тегі армяндық парсы көпесі Элиас Мушегян 1721 жылы сол өңірде Көрұғлы туралы он үш өлең жазып алған.

Бұл аңыз-әңгімелер халық қаһарманын идеалдандырудың алғашқы сатысы болып табылатындықтан, тамыры тарихтан бастау алатын аңыздың шеңберінен шықпайды, олар Көрұғлыға телінетін шағын шумақты өлеңдер араласқан прозалық әңгімелер циклын құрайды. В.М.Жирмунский жазғандай, «Түркіменнің теке руынан шыққан әзірбайжандық Көрұғлы — өзінің тарихи прототипіне ең жақыны. Әйгілі Робин Гуд секілді бұл «қайырымды қарақшы» да халықты зар илеткен хан, патша,

³ Фольклортану ғылымында бірнеше этностарда тарап белгілі болған эпостардың сол ұлтқа тиесілі нұсқаларын версия деп атау қалыптасқан.

бектерге қарсы партизандық күрестер жүргізіп, керуен жолдарда керуен тонаумен де айналысады. Ғажайып тұлпары Ғиратпен небір ерлік үлгілерін көрсетеді, жау қосынына басып кіреді, өзіне ұнаған сұлуларды алып қашады... Халық ұғымында Көрұғлы жол тонаушы, қарақшы емес, елдің кегін қайтарушы, жауыз билеушілерге қарсы тұра алатын тұлға, әлсіздердің қорғаны»⁴.

3) Уақыт өте келе кейіпкер және оған телінетін оқиғалар фольклорлана түсіп, сюжет белгілі бір ауданның шекарасынан шығып, өзге өңірлерге тарай бастайды.

4) Көрұғлы туралы жырлардың өзегіне айналған бастапқы сюжет түркімен және әзірбайжан халықтары қатар өмір сүрген кезеңде Оңтүстік Әзірбайжанда қалыптасқан.

5) Кейіпкердің шығу тегі түркімен болуының себебі XI-XII ғасырларда түркімендер, дәлірек айтқанда оғыздар қазіргі Әзірбайжан аумағына қоныс аударып, әзірбайжан ұлтының қалыптасуына елеулі ықпал еткен.

6) Фольклорлық шығармалардың қаһарманы Көрұғлының прототипі жөнінде бірнеше пікір, көзқарас қалыптасқан: а) Көрұғлы — халықтың жоғын жоқтаған, зәбір-жапа шеккендердің қорғаны болған көтеріліс көсемінің адамгершілік қасиеттері мен халық идеалындағы батырдың ең қасиетті сипаттары көрініс тапқан фольклорлық жиынтық бейне; ә) Көрұғлы — көтеріліс көсемі, тарихи тұлға; б) Көрұғлы — өлеңдері көптеген шығармалармен біте қайнасып кеткен ақын әрі музыкант.

7) «Көрұғлы» эпосының көптеген халықтардағы версиялары екі тармақты құрайды: а) әзірбайжан эпосы және одан тараған армян, күрд, грузин түрік және т.б. нұсқалар; бұл нұсқалар тұтастай алғанда батыстық тармақты құрайды; ә) ортаазиялық тармақ, оған түркімен, қазақ, өзбек, тәжік, қарақалпақ және тобыл татарлары нұсқасы кіреді.

8) Халық қаһарманы Көрұғлы туралы әзірбайжан эпосы және соған кіретін басқа да батыстық версияларда ортаазиялық нұсқаларға қарағанда тарихи көріністер анағұрлым көбірек орын алған. Эпостың өзбек, қазақ, тәжік нұсқаларында бастапқы сюжет осы халықтардың эпикалық дәстүріне сәйкес қатты өзгеріске ұшыраған.⁵

⁴ Жирмунский В.М. Народный героический эпос. — М. — Л., 1982. — С. 214.

⁵ Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. — М., 1968. — С. 42-43; Х.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Ответ. редактор В.М. Гацак. — М., 1983. — С. 169-184.

* * *

Көрұғлы есіміне байланысты жырланып, кең тараған дастандарымыз тақырыптары бойынша төрт салаға бөлінеді: бірінші саласына — Көрұғлы әкесінің тарихын баяндайтын дастан кіреді; екінші саласы — Көрұғлының өзіне арналған дастандар; үшіншісі — Көрұғлының асырап алған баласы Ғауазхан туралы, ал төртінші саладағы дастандар — асырап алған ұлы Хасанның баласы, Көрұғлының немересі — Қасымхан туралы әңгімелейді. Солардың арасында мағыналық, идеялық-тақырыптық және функциялық жағынан негізгілері Көрұғлының өзі туралы дастандар. Олар мыналар: «Раушанбек», «Көрұғлының көрде туғаны», «Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы», «Көрұғлының Шағдатқа барғаны», «Көрұғлы сұлтан өлеңі», «Хикаят Көрұғлы сұлтан», «Көрұғлы мен Безерген» т.б.

Бұл шығармалар мазмұны мен басталуы жағынан үш түрлі болып келеді: көпшілігі кейіпкердің ғажайып тууынан басталып, оның балалық шағын, өсіп мақсатына жететінін суреттейді, енді біреулері Көрұғлының Жәмбілбелдің билеушісі болып тұрған кезінен басталады, яғни оның дүниеге келу тарихы айтылмайды, есіміне қатысты да түсініктеме берілмейді; енді біреулерінде қаһарманның жауынгерлік өмірбаянының кейбір сәттері, жекелеген эпизодтары ғана жырланады.

Енді оларды тарихи оқиғаларға жақынырақ әзірбайжан версиясымен салыстырып көрейік. Оның мазмұны төмендегідей: Болашақ кейіпкердің әкесінің есімі Али Киши, ол түрік пашасының жылқышысы, оның бағып жүрген үйірінде Ғират және Дорат деген екі құлын туылады, сосын пашаның құрметті қонағына сұрықсыз құлынды сыйға тартпақ болғаны үшін паша Али Кишидің көзін ойдырады. Сондықтан да оның он екі жасар баласы — Көрұғлы, яғни көрдің [соқырдың] ұлы деп аталады. Кейіннен әкесі мен ұлы Ғиратты баптап өсіріп, пашадан кегін алады. Содан бастап Көрұғлының қас дұшпаны халықты қанаушы патшалар болады. Қасапшының ұлы Айваз бен теміршінің баласы Хасанды асырап алады. Әзірбайжан эпосының нұсқаларының бірінде Көрұғлы дағыстандық қызға үйленіп, одан Күрдоғлы (немесе Хасан, немесе Саманд) атты баласы болатыны айтылады. Одан ары қарай Көрұғлының әр түрлі әскери жорықтары баяндалады. 1940 жылы Бакуде жарық көрген әзірбайжан эпосының тараулары былай атала-

ды: 1. «Көрұғлы». 2. «Көрұғлының Стамбулға жорығы және Нигар ханымды алып қашуы». 3. «Көрұғлы мен ақын (ашуг) Джинун». 4. «Көрұғлының түркіменге жорығы». 5. «Көрұғлы мен Теміршіұғлы». 6. «Көрұғлының Арзрумға жорығы». 7. «Көрұғлының Тоқатқа жорығы». 8. «Көрұғлы мен Болыбек». 9. «Көрұғлының Бағдатқа жорығы». 10. «Көрұғлының Баллиджиге жорығы». 11. «Көрұғлының Румға жорығы». 12. «Көрұғлының Дербентке жорығы». 13. «Көрұғлының қартаюы».

Салыстыру нәтижесі мынадай:

1. Әзірбайжан версиясында Көрұғлы — соқырдың баласы; қазақ версиясында болашақ кейіпкер молада туылады, яғни көптеген эпикалық кейіпкерлер секілді төтенше жағдайда дүниеге келеді. Оның да әкесінің көзін залым патша ойдыртқан.

2. Әзірбайжан версиясында Ғират теңіз жылқысынан туылады, ол түрік пашасына тиесілі; бірақ паша Көрұғлының әкесінің көзін ойған соң, көріксіз құлынды соған бере салады. Қазақ версиясында Ғират — араб сәйгүлігінің тұқымы. Кейіпкердің оған қол жеткізуі новеллистикалық тәсілмен берілгендігі туралы кейінірек сөз ететін боламыз.

3. Әзірбайжан версиясында Көрұғлы дағыстандық қызға үйленіп, одан ұл көрсе, қазақ дастандарында оның тек асырап алған Ғауаз, Хасан атты ұлдары ғана бар.

4. Әзірбайжан версиясында Көрұғлының әйелдері адамзаттан болса, қазақ версиясында пері қыздары.

5. Әзірбайжан версиясында да, қазақ версиясында да Ғират — кейіпкердің сенімді серігі.

6. Екі версияда да Көрұғлының ордасы — Жәмбілбел.

7. Қазақ версиясында түс көру сюжет құраушы компонент болып табылады. Ол кейіпкер әрекеттерінің басым көпшілігіне себепші болады, яғни көптеген оқиғалар кейіпкер түс көрген соң ғана орын алады. Әзірбайжан версиясында мұндай жағдай кездеспейді.

8. Қазақ версиясында Ғайып Ерен қырық шілтен жүйелі түрде үнемі кейіпкерге көмектесіп отырады. Ал әзірбайжан версиясында шілтен бейнесі кездеспейді.

9. Қазақ версияларына тән архаикалық, ертегілік, новеллистикалық мотивтер мен эпизодтар әзірбайжан нұсқасында жоқтың қасы.

10. 1940 жылғы Баку басылымы тарауларының тақырыбы айтып тұрғандай, әзірбайжан версиясында Көрұғлы көптеген әскери жорықтар жасайды, мысалы, қыз алып қашады, керуендерден салық жинайды т.б. Қазақ версиясында бас кейіпкер тек жеке басының өштестігі үшін ғана соғысады: Шағдат ханмен — әкесінің кегі үшін, Райхан арабпен — жеңгесі үшін, Бергергенмен — бірнеше дүркін қарсы жасаған жорығы үшін.

Бұдан шығатын қорытынды: қазақ жыршыларының мақсаты Көрұғлының жасаған барлық жорықтарын баяндап шығу емес, олардың мақсаты — бастапқы сюжеттің жалпы нобайын сақтай отырып, халқымыздың ұғымына сай келетін эпикалық қаһарманның бейнесін жасау. Бұл мақсаттың қаншалықты сәтті жүзеге асқанын Р.Мәзқожаев, М.Ж.Көпеев, Е.Есенжолов т.б. нұсқалардан көруге болады. Аталған нұсқаларда болашақ кейіпкер дүниеге төтенше жағдайда келеді. Яғни дәстүрлі эпостардағыдай, қаһарманның эпикалық өмірбаянында «ғажайып туу» мотиві қамтылған, нақтылап айтқанда, мотивтің «ерекше жағдайда туу» деп классикаланған түрі. Р.Мәзқожаев кейіпкердің көрде туу тарихын жеке дастан етіп жырлаған.

Көптеген халықтардың эпикалық жырларында, дастандарында, сондай-ақ батырлық, қиял-ғажайып ертегілерінде, бас кейіпкер ерекше жағдайда туылады. Болашақ қаһарманның дүниеге келу тарихын баяндайтын эпизодтар фольклортану ғылымында «ғажайып туу» мотиві (мотив чудесного рождения) деп аталады. Олар көптеген жырларда көлемді әңгімеге ұласып, эпикалық шығарманың үлкен бір бөлігін құрайды. Ертегі, эпос, дастандарда «ғажайып туу» мотиві — кейіпкерді әсірелеу, дәріптеу үшін пайдаланылатын көркем тәсілдердің бірі. Ол алғашқы қауымдық наным-сенімдерге, танымдық көзқарастарға байланысты пайда болған.

Осы мәселені жан-жақты зерттеп, дәлелді пікірлер айтқан ғалымдардың тұжырымы бойынша, «ғажайып туу» мотивінің пайда болуына матриархат, яғни ана еркі дәуірінде баланың тууына еркектің еш қатысы жоқ деген түсінік әсер еткен. Сондықтан байырғы адамдар бала ғайыптан [еркексіз] жаралады деп ұғынған.⁶

⁶ Пропп В.Я. Мотив чудесного рождения // Фольклор и действительность. Избранные статьи. — М., 1976. — С.206; Қасқабасов С.А. Ертегі пен эпостың сюжеттік типологиясы // Қазақ фольклорының типологиясы. — А., 1981. — 235-265-б.

Ал, осы мәселеге В.Я. Пропптан бұрынырақ назар аударған А.Н. Веселовскийдің пікірінше: «Матриархат дәуірінде дамыған партеногенезистік наным кейін келе қаһарманның дүниеге келуімен де сабақтасады: ол ғажайып жағдайда дүниеге келеді, демек, мұндай кейіпкерді әкесімен салыстыру оның деңгейін төмендеткен болар еді»⁷. Ғылымда мұны «партеногенезис», немесе «чудесное зачатие», кейде «непорочное зачатие» деп атайды. Кейінірек, матриархаттың ыдырау кезеңінде әйел баланы белгілі бір тотем-баба рухының әсерімен, жәрдемімен дүниеге әкеледі деген түсінік пайда болады. Мұндай түсінік те, негізінде, еркектің ролін толық түсінбегендіктен пайда болғаны анық. Кейініректе баланың дүниеге келуінің сырлары белгілі болғаннан кейін, ендігі жерде ертегі, эпос, дастанның кейіпкері ғайыптан жаратылған емес, ол — адамның баласы, оның әкесі белгілі, ол өз әкесінің заңды мұрагері. Бірақ та ол болашақта бүкіл елді қорғайтын батыр, жалғыз өзі мыңдаған жауды қыратын алып, халықтың қиялы тудырған идеал. Ендеше, ондай тұлғаның туылуы да басқаша болуы керек. Сондықтан болашақ кейіпкер, біріншіден, ата-анасының, бүкіл елдің тілеп алған ардақтысы; екіншіден, ол дүниеге ата-бабалары аруағының, кейінірек әулие-әнбиелердің көмегімен (предстательство) келеді, олар бала туғаннан кейін де оған жәрдем беріп, желеп-жебейді⁸.

Ал ислам діні берік орныққан соң Алла Тағалаға мінәжат айтып, жалбарынып, перзентке қол жеткізу мотиві кең тарайды. Сондай-ақ болашақ батырдың анасы құрсақ көтергенде керемет аңның бауырына, өтіне т.б. бір ерекше тағамға жерік болуы мүмкін, себебі халық сенімі бойынша, балаға шешесі етіне жерік болған аңның қасиеттері дариды. Осындай ерекше жағдайда жаратылған кейіпкердің алдында тұрған қиындықтарды жеңетіндігі, оның ерекшелігі, құдіреттілігі тыңдаушының да, оқырманның да көңілінде ешқандай күмән тудырмайды. Және ол арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, аждаһадай сұрапыл болып ер жетеді. Ал кейінірек, феодализм дәуірінде

⁷ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Под редакцией Жирмунского В.М. — Л., 1940. — С.538

⁸ Пропп В.Я. Морфология сказки. — М. — 1969; Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. — Л., 1979; Қасқабасов С.А. Аталған еңбек.

осындай, көптің дұғасымен, Алла Тағаланың мейірімімен ана құрсағына біткен нәресте дүниеге бұрын-соңды болып көрмеген, таңқаларлық, басқаша айтқанда, төтенше жағдайда келеді.

Талданып отырған Р.Мәзқожаев нұсқасында Көрұғлының әкесі Раушанбек екі көзінен айрылған соң, патшаның қаһарынан сескеніп, жасырын түрде еліне оралады. Оның екіқабат әйелі қызылбастардың елінде қалады, көп ұзамай сырқаттанады. Бір күні ұйықтап жатқан Ақанайдың түсіне қырық шілтен кіріп, жақында дүние салатынын, ал құрсағындағы баласын көрде туатынын, Шағдаттан кек алатын сол баланың аты Көрұғлы болатынын айтып аян береді.

Демек, бала көрде өлі шешеден туады, сондықтан оның аты Көрұғлы. Сондай-ақ баланың әкесі — көзінен айырылған көр. Көрұғлы әкесі екі көзінен айырылып жан сауғалап туған жеріне қайтқанда, бөтен елде, өлген анадан көр ішінде дүниеге келеді, яғни кейіпкер төтенше, өте қайғылы, ерекше жағдайда жаратылады. Әрине, мұндай баланың басқаларға ұқсамайтыны, оның айрықша болатындығы күмән туғызбайды.

«Баланың көрде тууы» мотиві — кең тараған мотивтердің бірі. Ол көне грек мифологиясынан, парсылардың екі ғашық — Шеризат пен Гүлшат туралы хикаясынан белгілі. Сол хикаяның ізімен жырланған қазақтың «Қарқабат», «Шеризат — Гүлшат» дастандарында да болашақ кейіпкер Шеризат осы іспеттес жағдайда дүниеге келеді. Оның әкесі кенеттен сырқаттанып дүние салады. Ал дұшпандары қайтыс болған патшаның заңды мұрагерін жою үшін екіқабат патшайымның көзін құртуды ұйғарады. Бала өлі анадан туылады. Оны арыстан асырайды, сондықтан оның аты — Шеризат [шер /п/ — арыстан, жолбарыс]. Ол арыстандай батыр болып өседі. Яғни Шеризаттың өлі анадан туылу тарихын баяндайтын әңгімеде ертеректе, ана еркі дәуірінде пайда болған тотемдік культтердің қалдықтары мен одан көп кейін феодализм заманында қалыптасқан «ерекше жағдайда туу» мотивінің ең қайғылы көрінісі араласып, сабақтасып кеткен.⁹

Қазақ эпосында бұл сияқты сюжеттер жоқтың қасы. Оның есесіне, бізде «Шалқан хан» атты ертеке бар. Бұл ертеке жалғыз

⁹ Шеризат — Гүлшат. Ғылыми басылым. Томды құрастырып, кіріспе мақала мен ғылыми түсініктемелерін жазған Б.Әзібаева. — Алматы, 2001. — 16-б.

қызын күннің баласына бергісі келмеген хан көріпкелдің айтуына нанып, бала дүниеге келмеуі үшін екіқабат әйелді өлтіруге бел буады, бірақ жағымсыз күйеуден құтыла алмайды. Осы мотивтің байырғы түріктердегі көрінісі туралы Ә. Қоңыратбаев: «Сөйтіп көрден шығу — бүкіл түрік, Алтай тайпаларына тән аңыз, бірақ оны төтелей түсінуге бола бермейтін сияқты»,¹⁰ — деп жазады.

Ал кейіпкер есіміне келсек, ол эпостың батыс нұсқаларында әкесінің екі көзі ойылып көр, яғни соқыр болуына байланысты көр (соқыр) баласы, яғни Көрұғлы деп аталғаны айтылады (ол нұсқаларда баланың көрде туғаны туралы еш айтылмайды). Ал қазақ және басқа да ортаазиялық мәтіндерде кейіпкер есімінің этимологиясы оның көрде туғанымен түсіндіріледі, сонымен қатар бұл нұсқаларда да баланың әкесі көзінен айырылған көр.

Атап айтатын жайт — *көр* сөзі парсы, көптеген қазіргі түркі тілдерінде екі мағына беретіні белгілі, мысалы, қазақ тілінде: 1. өлген адамды қоятын, жерлейтін терең қазылған қара жер, қабыр; 2. соқыр. Ауыспалы мағынасы: қараңғы, білімсіз, на-дан¹¹.

Эпостанушы Ш. Ыбыраев «Қорқыт және шаманизм» атты зерттеуінде былай дейді: «Байырғы түріктерде көр (гөр) сөзі кісі есімімен байланысты қолданылғандығы белгілі: Горхан, Көртегін, Көроғлы т.б. Бұл сөздің мағынасы: 1. көр, көру, қарау (осыдан күн көру, қиындық көру, т.б.); 2. мола, адам өлгенде жататын орын. «Көрұғлы» атты түркі халықтарының эпикалық дастандарында бас кейіпкер шешесі өліп көрде туады, ал келесі бір нұсқаларда әкесінің көзін патша көр (соқыр) қылып қойғаннан кейін туады. Көрұғлы есімінде көр сөзінің екі мағынасы да орын алған.

Ал Көртегін туралы аңызға жүгінер болсақ, ол былай: өгей шешесі Көртегінге ғашық болып, бірақ оны дегеніне көндіре алмағандықтан, әкесі Бугра ханға аярлықпен жамандап, екі көзін ойдырып тастайды...

«Баласағын шаһарына келіп билік жүргізген бір адамды Гөрхан деп атаған. «Гөрдің» мағынасы қытай тілінде «Ұлы патша» деген сөз», — деп жазады Әбілғазы.

¹⁰ Ә.Қоңыратбаев. Қазақ эпосы және түркология. — Алматы, 1987. — 130-б.

¹¹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы, 1999. — 313-б.

Демек, көр (гөр) сөзі көздің көруімен де, көрмен (моламен) байланысты да, ұлылықты, күштілікті білдіретін мағынасымен де кісі атына тіркеле беретіні анық болды»¹². Осындай қорытынды жасай келіп, Ш. Ыбыраев Ә. Марғұланның мына жазғандарын еске салады: «Исламнан бұрынғы осы тәрізді нанымдар бойынша үңгірде, көрде туылған алыптар жаратылыстан тыс жойқын күштің иесі, жеңілуді, қорқуды білмейтін ер деп танылған. Сондықтан оларға Көртегін, Көрұғлы, Көрқап деп ат беретін болған. Қазақтардың Қорқытты көрқаптан туғызуы да осы нанымға тіреледі»¹³.

Осы келтірілгендерден Алтай, Қазақстан, Орта Азия аймақтарында Көрұғлы сөзі ер адамның есімі ретінде көне замандардан белгілі болғаны анықталады. Ертеректе осы есімді батыр, оның ерліктерін баяндайтын жыр, аңыздар болғаны ғажап емес... Мысалы, түрік ғалымы М.Ф.Копрюлю Көрұғлы туралы аңыздардың Әзірбайжан мен Кіші Азияда XVI ғасырдан бұрын да көшпелі оғыздардың арасында белгілі болғанын айтады. Бас кейіпкердің есіміне байланысты Х.Г.Короглы келтірген мына дерек те құнды: «Сефевидтер әулетінің тарихшысы Искандербек Мунши Көрұғлы есімін джалалидтер көтерілісінің көсемі ретінде тікелей көрсетпеген, бірақ екі жерде ол Көрұғлыны түркіменнің зұль-қадар тайпасына жататын ру ретінде атаған. Кіші Азиядағы түркіменнің көрұғлы атты руы туралы басқа да авторлар айтып кеткен [Риза Нұр, Боратов және т.б.]... Соған қарағанда әзірбайжан эпосында этнонимнің эпонимге айналып кетуі әбден мүмкін».¹⁴ Әрине өз руының даңқын паш еткен, ертеректе ерліктерімен аты шыққан батыр есімінің сол рудың атауына айналуы ғажап емес. Себебі эпонимнің этнонимге, ал этнонимнің эпонимге айналуы тарихта жиі кездесетін құбылыс.

Алқазақ, басқада ортаазиялық нұсқалардағы кейіпкер есімін оның көрде туылғанымен байланыстыру — кейін қосылған мотив және ол болашақ қаһарманды дәріптеу, ардақтау, идеализациялау мақсатымен пайдаланылған.

¹² Ыбыраев Ш. «Қорқыт және шаманизм // Қорқыт ата. Энциклопедиялық жинақ. Бас редакторы Ә. Нысанбаев. – Алматы, 1999. – 595-б.

¹³ Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – 188-б.

¹⁴ Х.Г.Короглы. Аталған еңбек. – 174-б.

Болашақ кейіпкердің эпикалық ғұмырнамасының келесі сатысы — оның батырға тән балалық шағы. Мысалы, Алпамыстың ғажайып өсуі былай суреттеледі: «Сол уақыттарда Алпамыс он жасқа толып, Жиделі Байсын жеріне, қалың Қоңырат еліне бек болып, жұрт сұрап тұрды. Ойнап жүріп ұрған баласы өліп қала беретін болды. Жұрт баласын далаға шығармай үйінде сақтады. Бір күндері Алпамыс ойнауға бала таба алмай жалаңдап келе жатып бір өрмек құрып отырған кемпірдің қасында ұйықтап жатқан баланы көріп: «Ей, бала, тұр, ойнаймыз» деп түртіп қалса, бала ұрғанын көтере алмай өліп қалады. Сонда кемпір өрмегінен түрегеп Алпамысқа қарап айтқан сөзі еді: «Далада мен отырмын құрып өрмек, Жалғызды қасымдағы қылып ермек. Баламды жалғыз менің өлтіргенше, Алсайшы Гүлбаршынды, қу жүгермек...»¹⁵

Кемпірдің сөзін естіген Алпамыс қалыңдығын іздеп алыс жолға шығады.

Көрұғлы да күші мен өжеттігі жағынан қатарларынан анағұрлым артық болады: «Асық ойнап ұтылып та қалады, Ұтылған соң қайтадан тартып алады. Мейлі кіші, мейлі үлкен болса да, Лақтырып шыдатпады баланы» [«Көрұғлының көрде туғаны», 414-421 жолдар].

Екі эпостан келтірілген эпизодтардың функциясы (қызметі) мен мән-мағынасы ұқсас екені айқын.

Көрұғлы бөтен елде жүргенін, туған елі өзге, алыста екенін кездейсоқ, таяқ жеген баладан естиді де, хабар алысымен дереу жолға шығады... Алпамыс та Гүлбаршын туралы кездейсоқ естіп, сапарға аттанатыны жоғарыда айтылды. Айырмашылық: Алпамыс қалыңдығын іздейді, ал Көрұғлы елін іздейді. Екі кейіпкер үшін де бұл — бірінші сынақ. Алыс сапарға шыққан Көрұғлы он жаста. Оның жол жүрісі былай суреттеледі: «Жалғыз өзі топтай болып, Ұзатылған оқтай болып... Қабат басты тау мен тасты, Боз биеге қамшы басты. Неше күндей тынбай жүріп, Небір биік таудан асты. Ай астында шолпан жұлдыз, Су түбінде ойнар құндыз. Жалғыз өзі келе жатыр Қырық бір кеш, қырық бір күндіз» [«Көрұғлының көрде туғаны», 535-536, 546-553 жолдар].

¹⁵ Алпамыс батырдың қиссасы // Алпамыс батыр. Редакциясын басқарғандар: М.О. Әуезов және Н.С. Смирнова. — Алматы, 1961. — 20-21 б.

Қазақтың және өзге де халықтардың батырлық эпостарында қаһарманның жан жолдасы тұлпары екені белгілі. Ол қажет кезде тіл бітіп сөйлей алатын, айшылық алыс жолдарға көзді ашып-жұмғанша жеткізетін және т.б. ерекше қасиеттерге ие. Мысалы, Қобыландыда Тайбурыл, Алпамыста Байшұбар, Қамбарда Қарақасқа, Ер Тарғында Тарлан және т.б. Көп жағдайда батыр өз жетістіктеріне сенімді тұлпарының ерекше қасиеттерінің, төзімділігі мен иесіне шын берілгендігінің арқасында қол жеткізеді. Көрұғлының да осындай тұлпары бар, ол — Ғират. Р. Мәзқожаев нұсқасында дүниеге жаңа келген Ғират былайша суреттеледі: «Құлынның мойны ұзын, қамыс құлақ, Тірсекті, жалпақ сауыр, құйрық шолақ. Есіктей омырауы жазық кеуде, Жұлдыздай екі көзі жанған шырақ. Зырқырап құлын шауып ойнағанда, Кетеді ғайып болып көзден жырақ. Үш мәрте анасынан қарғып өтті, Сымбатты сырты сұлу тұлпарпырақ» [«Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы», 884-891 жолдар].

Ал оның шабысы дәстүрлі бейнеде сипатталады: «Бұл Ғираттың екпіндері боран, соққан дауыл, желдей».

Ғираттың тегі жөнінде Б.А. Каррыев былай дейді: «Бір қызығы, «Көрұғлы» эпосының барлық халықтардың дерлік версияларында батырдың атақты тұлпарының шыққан тегі Түркістаннан, туу тарихы Арал теңізімен, Әмудариямен байланысты».¹⁶

Біздегі мәтіндерде Ғираттың Әмудария жағалауында туылғандығы туралы ештеңе айтылмайды, бірақ ол Әмуден секіріп өтеді. Ал Көрұғлының оны қолға түсіру тарихы қызықты берілген. Бұл өте маңызды сәт, себебі Б.Н. Путилов айтқандай: «Атқа иелік ету — батырдың ғұмырнамасының аса маңызды бір бөлігі, көп жағдайда оның болашағы осымен тікелей байланысты болуы мүмкін. Қаһарман өзіне тиесілі жалғыз тұлпарды табуға, баптауға тиіс, оған ерекше қасиетке ие тұлғалар, көп жағдайда әйелдер көмектеседі».¹⁷

Р.Мәзқожаев, М.Ж.Көпеев нұсқаларында Көрұғлы Ғиратқа былайша иелік етеді:

¹⁶ Каррыев Б.А. Аталған еңбек. — 129-б.

¹⁷ Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. — Л., 1988. — С. 68

Күндердің-күнінде Ғаждамбек аңға шығып кеткенде көк қасқа мінген біреу келеді. Ол өзін арабтың бегі Райханмын деп таныстырады. Көрұғлы оның тұлпарына бір көргеннен құмар болып көңілі кетеді. Арабтан былайша өтінеді: «Құмар болдым құралайдай көзіне, Һұшым кетті әсте оның ізіне. Әрне десең берем тауып өзіңе, Жаным ағам, боз биеме бір шаптыр» [650-653 жолдар. «Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы»].

Оған Райхан араб «Мен шаптырам Көкқасқамды, балақай, Бір сүйдірсең жеңешеңнің бетінен» деп жауап береді. Көрұғлы келіседі. Райхан араб уәдесін орындайды. Көрұғлы жеңгесіне барып болған оқиғаны айтып, «Бір кесемен шарап бер де, қайтып кел» дейді. Жеңгесі бір жамандықтың боларын сезіп қанша барғысы келмесе де, баланың қадалып сұрауынан кейін амалсыз сыртқа шығады. Райхан араб Баршагүлді білегінен шап беріп ұстап алып, күштеп атына өңгереді де, «Жас бала, қош боп тұр» деп, кетіп қалады.

Бұл үзіндіден көретініміз: 1) Райхан арабтың атын сынап, одан тұлпар туатынын алдын ала болжап білген Көрұғлының өзі, бірақ оған жәрдемдескен жеңгесі, ол болмаса, әрине, іс бітпес еді, 2) келтірілген эпизодтың негізін Көрұғлының арман-мақсаты құрайды: қалай болғанда да, қандай жолмен болса да ұнаған жылқыдан тұқым алу. Ол үшін ол жеңгесінен айырылуға барады, басқаша айтқанда, жеңгесін болашақ тұлпарға айырбастайды; 3) бұл эпизод мазмұны жағынан да, сыртқы пішіні жағынан да хикаялық [новеллистикалық] болып табылады; 4) жоғарыда баяндалған тұлпар туатын жылқыдан тұқым алу мотиві қазақ мифтеріне өте жақын. Ол біздің «Сәйгүлік тұлпар жылқы қайдан туады» деген мифтік аңызда былай баяндалады: «Ұрғашы құлын есейген соң түсінде суынды көріп, ғашық болады. Ретін тауып, жарық айлы түнде теңіз жағасына барады. Сонда теңізден суын шығады. Суын — теңіз жылқысы. Өте әдемі, құйрық, жалы жерге сүйретіліп, үстінен тоқтамай су тамшылап тұрадымыс. Міне, осы екеуінен тұлпар туады дейді».¹⁸ «Қобыланды батыр» эпосының нұсқаларының бірінде Қобыландының тұлпары Тайбурыл да суынның тұқымы. Суын теңізден

¹⁸ Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы, 2002. – 78-б.

шығып, Қобыландының әкесі Қыдырбайдың табынын аралапты. Ол су перісінің тұлпары екен»¹⁹.

Осы айтылғандардан кейіпкер тұлпарының да шыққан жері — Орта Азия екені анықтала түседі. Жалпы, «Көрұғлы» эпосының түп негізі Алтай, Орта Азияда жатқанын бүгінгі таңда ғалымдардың көбі мойындайды.²⁰

Эпикалық қаһармандардың ғұмырнамасының негізгі мазмұнын олардың ерлік істері құрайтыны белгілі. Кейіпкердің сол әрекеттері арқылы эпостың бас идеясы ашылады. Қазақтың батырлық эпостарында батырдың негізгі міндеті — жауға қарсы тұрып, туған жері мен елін қорғау.

Ал ғажайып жағдайда жаратылып, жеті жастан бастап батырларға тән батылдық, жау жүректік көрсеткен, ерекше жүйрік, Амудан ұшып өтетін Ғираттай тұлпарға ие болған Көрұғлының мақсаты не? Оның әскери шеберлігі мен батырлығы, күш-қуаты неге бағытталған?

Қазақ нұсқаларында Көрұғлы халқымыздың дәстүрлі батырлық жырларының кейіпкерлері сияқты сырттан шапқан жауға қарсы тұрып, туған жерін қорғап елін арашаламайды; оның мақсаты, арманы — Шағдат ханнан әкесі мен анасының кегін алу; Райхан арабпен ол жеңгесі үшін қастасады (жеңгесін дұшпанға өзі беріп жібергені басқа мәселе), ал басқа қаһармандық іс-әрекеттері асырап алған ұлдарына арналған т.б., демек, жеке бастың қамы. Ал әулеттік кек, көбінесе кісі қолынан қаза тапқан әкесінің кегін баласы қайтаруы батырлық ертегілердің, архаикалық эпостардың және классикалық қаһармандық эпостардың кең тараған сюжеттерінің бірі екені белгілі. «Көрұғлы» — кейінгі эпос. Іс-қимылды байланыстырушы қызметін атқарып тұрған әкесінің қастықпен соқыр болуы мен баласының сол үшін кек қайтару мотиві Көрұғлы туралы эпосқа батырлық ертегілерден ауысқан секілді; немесе қаһарманның әкесіне расында да сондай қастандықтың жасалғаны тарихи шындық болуы мүмкін. Бұлай деуге ХІХ ғ. 30-жылдарында Оңтүстік Әзірбайжандағы Аракс өзенінің жағалауын мекендейтін тұрғындардан И.Шопен жазып алған аңыз түрткі болып отыр. Ол аңызда Көрұғлының әкесінің

¹⁹ Нұрмағамбетова О.А. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». — Алматы, 2003. — 336-б.

²⁰ М.Ниджати Сабатчиоғлу. Созвучные тюркские дастаны. — Стамбул, 1990.

жазықсыз көзі ойылғаны және жерленуі туралы айтылады.²¹ Қалай болғанда да жеке бастың [отбасының] тақырыбы «халықтық-мемлекеттік [елін, жерін қаскүнем жаудан қорғау] тақырыпқа қайшы келмей, қайта өмірде де онымен астасып жатыр... қаһармандық эпоста ол кейіпкерді эпикалық тұлғаландырудың құралына айналады».²²

Сондай-ақ Райхан араб та, Шағдат та (қызылбастардың ханы) Орта Азия, Кавказ халықтарының фольклорында — дәстүрлі эпикалық дұшпанның символы. Сол себептен Көрұғлының өз отбасының кегі үшін соғыстары жыршылар тарапынан басынша қолдау тауып, ол өз елінің жоғын жоқтаған батыр ретінде қабылданады.

Сонымен, қазақ «Көрұғлысында» бастапқы сюжет біраз өзгеріске ұшыраған, жалпытүркілік мотив, сарындармен байыған, бас кейіпкер эпикалық батыр тұлғасында сомдалған.

Мәтіндерде Көрұғлы үнемі батыр, ер, арыстан аталады. Жыршы, ақындар Көрұғлы туралы жырларды жан-тәнімен беріле жырласа, тыңдарман халық сүйсіне қабылдаған.

Осы айтылғандардан «Көрұғлы» эпосын батырлық жырлар санатына жатқызып, сол жүйеде қарастырып зерттегеніміз заңды әрі табиғи екені күмән туғызбайтыны анық. Сонымен бірге, мұндай шығармалардан «батыр», «батырлық» деген ұғымдардың мазмұны бертін келе өзгере бастағанын, классикалық қаһармандық жырлардағыдай түсінік бермейтінін аңдау қиын емес. Бұған жоғарыда айтылғандардан тыс кейіпкердің басқа да қимылдары дәлел; мысалы, Көрұғлы Райхан араб алып қашқан жеңгесін қайтару үшін ашық соғысқа бармай, айлакерлік әрекетке көшеді. Жалпы оның кей іс-әрекеттері хикаялық [новеллистикалық] дастан кейіпкерінің қылықтарына ұқсап кетеді...

Көрұғлыға арналған жырларда тұтастай алғанда бас кейіпкердің толық эпикалық ғұмырнамасы, яғни туғанынан 120 жасқа келіп өлгенге дейінгі өмір жолы, оның әкесінің тарихы,

²¹ И.Шопен. Кер-оглу. Татарская легенда. — Журн. «Маяк современного просвещения и образованности. Труды ученых и литераторов, русских и иностранных». Ч. I-II, СПб., 1840, гл. III, стр. 12-25. Цит. по кн.: Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. — М., 1968. — С. 21.

²² Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. — Л., 1979. — С. 220-221.